

TRI RJEČNIKA BARTOLA KAŠIĆA Novi pogled na početke hrvatske leksikografije

Obično se drži da je jedan petojezični rječnik izdan u Mlecima 1595. god. i pripisan Faustu Vrančiću,¹ najstariji rječnik hrvatskoga jezika.² Kako se zapravo radi o rječniku latinskoga jezika a objašnjenja nalazimo i na hrvatskom, taj je rječnik sam po sebi jedva mogao poslužiti kasnijim leksikografima hrvatskoga jezika pri izradbi njihovih rječnika: hrvatske je riječi valjalo prije toga poređati po abecedi. To je uskoro (1605) uočio i Peter Loderecker koji je taj petojezični rječnik iskoristio za svoju redakciju jednog sedmojezičnog rječnika.³ Među ostalim dijelovima nalazimo tako kod Lodereckera i hrvatsko (dalmatinsko)-latinski dio u kojemu su uglavnom hrvatske riječi mletačkoga izdanja uz neke izmjene i nadopune.⁴ Upravo je ovaj hrvatsko-latinski dio rječnika u redakciji

---

¹*Dictionarium quinque nobilissimarum Europae linguarum, latinae, italicae, germanicae, dalmaticae*. Venetiis, apud Nicolaum Morettum 1595. Novo izdanje su zgotovili Ljudevit Jonke i Valentin Putanec koji je uz to izradio i hrvatsko-latinski rječnik s pogovorom: Faust V r a n č i ć, *Rječnik pet najuglednijih evropskih jezika*, (pretisak) Zagreb 1971. Vrančićevo ime se u naslovu i ne spominje ali mu je u predgovoru posvećena jedna panegirička pjesma Jeronima Arconatusa koji Fausta Vrančića slavi kao autora petojezičnog rječnika. Međutim, već je V. Putanec ("Dva priloga za našu bibliografiju", *Grada za povijest književnosti hrvatske*, knj. 21, Zagreb 1951, str. 255-258) utvrdio da je isti panegirik bio već jednom (1591) tiskan. Isp. također: Vladoje D u k a t, "Rječnik Fausta Vrančića", *Rad JAZU*, knj. 231 (1925), str. 102-136; Valentin P u t a n e c, "Apostile uz 'Dictionarium quinque nobilissimarum Europae linguarum' (1595) Fausta Vrančića", *Čakavska rič*, 1 (1971/72), str. 5-18; Josip V o n č i n a, "Vrančićev rječnik", *Filologija*, 9 (1979), str. 7-36.

²Svakako da bismo jedan drugi rječnik (1527) mogli nazvati starijim, ali je ovaj ne samo veoma mali (4 lista) nego, koliko je poznato, i bez utjecaja. Isp. Jan P e t e r, "Italsko-čakavska jazyková p@iručka z r. 1527", *Slavia*, 42 (1973), str. 44-67; Valentin P u t a n e c, "Talijansko-hrvatski i hrvatsko-talijanski rječnik Petra Lupisa Valentiana (Ankona, 1527)", *Filologija*, 9 (1979), str. 101-138.

³Peter L o d e r e c k e r, *Dictionarium septem diversarum linguarum*, Prag 1605. Nachdruck des siebenschprachigen Teils und der tschechisch-lateinischen Wörterliste von A. Meštan, Freiburg im Br. 1984.

⁴Usprkos tome ne može se reći da je Loderecker jednostavno proširio mletačko izdanje za češki i poljski dio. Čak što više, on poljski dio sigurno nije sastavio a vjerojatno ni češki. Bio je, slično kao i Vrančić, vjerojatno samo redaktor izdanja. Po nekim dijalektološkim osobinama njemačkog dijela kod "Vrančića" (jugozapadna Njemačka) može se naslućivati da je pri izradbi ovog rječnika sudjelovala nekolicina osoba. Antonin M e š t a n zaključuje ("Das Wörterbuch von Peter Loderecker im Verhältnis zum Wörterbuch von Faust Vrančić", Renate Lachmann i dr. (prired.), *Tgoll chole Městro. Gedenkschrift für Reinhold Olesch*, Köln-Wien 1990, str. 349-354, ovdje 354) ovako: "Das Wörterbuch von F. Vrančić kann man als relativ gelungenes lexikographisches Werk eines anonymen Kollektivs bezeichnen. Bevor der Text dieses Wörterbuchs als Grundlage für das Wörterbuch Lodereckers benutzt wurde, haben mehrere anonymen Mitarbeiter Lodereckers ziemlich viele Veränderungen vorgenommen und etliche Ergänzungen hinzugefügt. Nicht nur die Erweiterung um den tschechischen und polnischen Teil und nicht nur das beigefügte 'umgekehrte' Vocabularium aller sieben Sprachen machte aus dem ursprünglichen Text des Wörterbuchs Vrančićs eine völlig neue Radaktion, auch der Bestandteil der Lemmata bei Vrančić wurde überarbeitet. Mindestens 350 Lemmata wurden korrigiert oder ersetzt. Das Wörterbuch Lodereckers kann somit keineswegs als zweite Ausgabe des Wörterbuchs von F. Vrančić bezeichnet werden."

Petera Lodereckera mogao biti i najstariji rječnik hrvatskoga jezika, a mogao je poslužiti i Jakovu Mikalji pri izradbi prvoga većeg rječnika hrvatskoga jezika.⁵ Međutim, po svoj prilici neće biti tako. S počecima hrvatske leksikografije neraskidivo je povezano rano djelo Bartola Kašića (1575-1650), o čemu sam već pobliže raspravljala.⁶ Ovdje ćemo pak sažeti - ne nadomjestiti - argumente iz te rasprave te ih, k tome, upotpuniti nekim novim detaljima.

Riječ je o trima anonimnim rječnicima. Hrvatsko-talijansko-latinski rječnik čuva se u *Biblioteca comunale Augusta* (sign. I.-34) u Perugi,⁷ talijansko-hrvatski rječnik s brojnim rečenicama na početku nalazi se u *Bodleian Library* u Oxfordu (sign. Selden Supra 95),⁸ dočim je hrvatsko-talijanski rječnik vlasništvo *Knjižnice Male braće* u Dubrovniku (sign. rp. 194., 4. dio).⁹ Držim da je sva tri obradio upravo Bartol Kašić i da te rječničke pokušaje možemo zajedno s njegovom gramatikom¹⁰ ubrojiti u ranu - didaktičku - epohu njegova i inače

---

⁵Jacobus M i c a l i a, *Blago jezika slovinskoga ili slovník u komu izgovarajuse rjeci slovinske latinski i diacki. Thesaurus linguae illyricae...*, Loreto 1649-1651. Po nekim češkim i poljskim riječima kod Mikalje mogli bismo pretpostavljati da je poznao Lodereckerov rječnik, ali to nije posve sigurno.

⁶Elisabeth v o n E r d m a n n - P a n d ž i ć, *Drei anonyme Wörterbücher der kroatischen Sprache aus Dubrovnik, Perugia und Oxford. Zur Sammlung der 'disiecta membra' des frühen Opus von Bartol Kašić* (=Quellen und Beiträge zur kroatischen Kulturgeschichte, 3), Bamberg 1990.

⁷Opisao ga je Arturo C r o n i a, "Contributo alla lessicografia serbo-croata", *Ricerche slavistiche*, 2 (1953), str. 117-130.

⁸Kao anonimna, uz poticaj Josipa Hamma, izdan kod Austrijske akademije: Heinz Dieter P o h l, *Das italienisch-kroatische Glossar. MS Selden Supra 95. Edition des Textes und linguistischer Kommentar* (=Österr. Akad. der Wiss., Philos.-hist. Klasse, Schriften der Balkankommission, Linguist. Abt., XXIV/1), Wien 1976. Na početku kodeksa *Selden Supra 95* stoji jedna anonimna pjesma koju sam izdala. Isp. E. v. E r d m a n n - P a n d ž i ć, n. dj., str. 73-80. Potom slijedi rječnik koji je nastao tijekom dužeg vremena - različito crnilo - i to veoma razvučeno i neuredno pisan, poput privatnih zabilježki. Treći dio je prijepis jednoga latinskoga djela još nepoznatog autora: *Historia de illo celebri in Vienna conuenu trium regum, Sigismundi Poloniae, Wladislai Hungariae et Bohemiae Ludouici filii eius cum Maximiliano Caesare qui fuit anno 1515*. Pisano je veoma uredno i zbijeno za razliku od rječnika. Stoga Pohl i pretpostavlja da se pisac rukopisa negdje dokopao ovoga kodeksa s dosta praznih listova te započeo svoj rječnik. Nije na odmet spomenuti da se *Historia* dotiče i odnosâ poljskih kraljeva s ruskim (moskovitskim) carevima. Posljednjih nekoliko listova ovoga rukopisa su jedan stari latinski kalendar. Poznato je koliki je bio interes B. Kašića za pitanje reforme kalendara ali i za kalendar uz *Ritual rimski*. Isto tako bi *Historia* mogla biti od posebnog značenja za misionare kao što je to bio i sam Kašić. U svakom slučaju valjalo bi pobliže istražiti ovaj dio rukopisa. *Bodleian Library* je kodeks nabavila 1659. god. Isp. *Summary Catalogue of Western Manuscripts, Bodleian Library Oxford*, vol. II, I 594 sll.

⁹Isp. Mijo B r l e k, *Rukopisi Knjižnice Male braće u Dubrovniku*, knj. I, JAZU Zagreb 1952, str. 185 sl. O njemu je prvi pisao, i pretpostavljao da bi pisac mogao biti Kašić, Pavo M i t r o v i ć, "Četiri nepoznata dubrovačka rječnika", *Nastavni vjesnik*, 17/10 (1909), str. 522-539. Zato ga je vjerojatno i Branko F r a n o l i ć, *A Bibliography of Croatian Dictionaries*, Paris 1985, br. 420, pripisao Kašiću. Diskusiju o ovom rječniku je ponovo otvorila Darija G a b r i ć - B a g a r i ć, *Jezik Bartola Kašića*, Sarajevo 1984, str. 18. Ona je tu najavila posebnu raspravu o ovom rječniku koju je kasnije i objavila: "Jezična analiza anonimnog rukopisnog rječnika 'Slovoсловje dalmatinsko-italijansko'", *Čakavska rič* 1988/2, str. 9-27. Zatim sam ja u travnju 1990. objavila studiju (n. dj.) o tri anonimna rječnika, a potom je koncem 1990. ovaj rukopisni rječnik i izdan, i to bez znanstvene analize jezika i bez znanstvene transliteracije riječi, ali zato u suvremenoj transkripciji: Bartol K a š i ć S. I., *Hrvatsko-talijanski rječnik s Konverzacijskim priručnikom*, Prema rukopisu 194 priredio Vladimir Horvat, Zagreb 1990.

¹⁰*Institutionum linguae illyricae libri duo*. Authore Bartholomeo Cassio Curictensi Societatis Jesu. Editio prima. Romae 1604. Anastatičko izdanje priredio je Reinhold

veoma intenzivnog djelovanja. Za ovu tvrdnju postoje dobri razlozi koje možemo dobiti skupljanjem mnoštva vanjskih i unutarnjih indicija. Vanjske (interstrukturalne) i unutarnje (intrastrukturalne, jezične) indicije treba pritom složiti u jednu matricu (raster, mozaik) u očekivanju da ćemo naposljetku moći dobiti jasne obrise tražene slike.

Vanjske indicije

Iako su rječnici anonimni možemo im barem približno odrediti podrijetlo. Za dubrovački se rukopis (D) tako već odavno znade da je nekoč pripadao dubrovačkom kolegiju (Collegium Ragusinum) koji su vodili isusovci te da je svakako bio u posjedu braće Matijaševića.¹¹ Čak što više, Pavo Mitrović je već početkom ovog stoljeća tvrdio da je pisac tog rječnika bio Bartol Kašić.¹² Druga dva rječnika nisu donedavno bila pripisivana konkretnim osobama iako je Arturo Cronia¹³ rječnik iz Perugie (P) držao djelom nekog isusovca, a ovo opet zbog toga što je rukopis u prednapoleonsko vrijeme bio u posjedu isusovačkog kolegija u Perugi.¹⁴ Oxfordski rječnik (O) pak možemo svakako dovesti u neku vezu sa Zadrom¹⁵ iz kojega se je nakon početnog školovanja u svijet otisnuo točno prije

---

Olesch (=Slavistische Forschungen 21), Köln-Wien 1977. O gramatici su u zadnje vrijeme pisali: D. G a b r i ć - B a g a r i ć, "Institutiones linguae illyricae Bartola Kašića i težnje ka standardizaciji jezika", *Književni jezik*, 1-2 (1976), str. 55-68; G. N e w e k l o w s k y, "Einige Bemerkungen zur ältesten kroatischen Grammatik", *Wiener Slavistisches Jahrbuch*, 25 (1979), str. 56-62; Radoslav K a t i č i ć, "Gramatika Bartola Kašića", *Rad JAZU*, knj. 388 (1981), str. 5-106; R. O l e s c h, "Bartol Kašić. Verfasser der ersten kroatischen Grammatik", Reinhard L a u e r (priv.), *Sprachen und Literaturen Jugoslawiens* (=Opera slavica - Neue Folge, 6), Wiesbaden 1985, str. 3-12.

¹¹Na unutarnjoj strani korica piše: "Coll. Rag. S. J. Ex dono Can. Georgii et Blasii fratrum Matthaеiorum." Isp. M. B r l e k, *n. dj.*, str. 185. Naslovna stranica kodeksa 194 glasi: "Raslika skladanja slovinska. Rukovet Paerva. Colleg. Ragusini S. J." Isp. E. v. E r d m a n n - P a n d ž i ć, *n. dj.*, str. 24. Ovaj je rukopis zajedno s drugim rukopisima braće Matijaševića po ukinuću isusovačkog reda dospio u knjižnicu Male braće i tako je ostao sačuvan.

¹²P. M i t r o v i ć, *n. dj.*, argumentirao je na sljedeći način: a) leksika je dobrim dijelom iz sjevernog čakavskog područja i kvarnerskih otoka a inače se neke riječi pojavljuju tek početkom 17. st.; b) riječi BOG i RIM pisane su majuskulom što govori da je rukopis pisao neki svećenik; c) talijansko objašnjenje za riječ *kranjac* - *homo de Riviera* - nije ironično nego topografsko objašnjenje za čovjeka s kopna iz perspektive jednog otočanina; d) akcentuacija i ortografija se poklapa s *Institutiones*.

¹³Interesantno je spomenuti da je C r o n i a, "Contributo alla grammatologia serbo-croata. Cassio-Della Bella-Appendini", *Ricerche slavistiche*, 1 (1952), str. 22-37, bio tako blizu identifikaciji perugianskog rukopisa, ali u članku "Contributo alla lessicografia..." ne povezuje Kašića s ovim rukopisom ni sa svojim člankom od prije godinu dana.

¹⁴A. C r o n i a, *n. dj.*, str. 120: "... Biblioteca comunale (Augusta) di Perugia... comprende anche, dell'epoca napoleonica, i manoscritti del soppresso Collegio Perugino dei Gesuiti. A quest'ultimo ci fa pensare un'annotazione sette-ottocentesca - l'unica del codice - che a carta 73 r. suona: 'Sancti Petri de Perusio. Laus Deo'". Isp. također E. v. E r d m a n n - P a n d ž i ć, *n. dj.*, str. 26.

¹⁵H. D. P o h l, *n. dj.*, str. 99 sl.: "Wie aus dem freundlicherweise von Prof. Hamm mir zur Verfügung gestellten Archivmaterial aus Zadar (und Split) hervorgeht, werden dort ab dem Jahre 1523 wiederholt Personen mit dem Namen *Hieronymus Chrysogonus* als *iudex examinador*, *consigliere* und *orator* genant, von denen einer 1537 gestorben ist (diese Familie, kroat. Grizogono, hat 12 *Hieronymus* in ihrem Stammbaum). 1512 wird ein *generalni providur* namens *Sebastiano*, der auch *syndicus* war, genannt, dem die *Hieronimi Chrysogoni opuscula* gewidmet gewesen sein dürften. Somit kommt für die Entstehung des Gedichtes, das den Anfang des Kodex Selden Supra 95 bildet, das frühe 16. Jahrhundert in Frage, und später (spätestens ab 1537) wurde von jemandem anderen das Glossar verfaßt. Dies wird wohl ein Nachkomme des Dichters *Hieronymus Chrysogonus* oder seines *patronus* *Sebastianus* gewesen sein. Daraus folgt, daß das Glossar erst nach 1537

400 godina i 6 mjeseci petnaestogodišnji Bare Kašić a da grada Zadra ni rodnoga Paga nikada više vidio nije.¹⁶

Papir ovih triju rukopisa bijaše proizveden u papirnicama iz Rima ili južne Italije u vremenu između 1590. i 1640. god.,¹⁷ što je od posebnog značenja za povezivanje oxfordskog rječnika s druga dva. U to vrijeme su od isusovaca mogli kao autori doći u obzir najvjerojatnije samo Kašić, Komulović i Mikalja. Kako dubrovački rječnik, međutim, već pri površnom pregledu pokazuje veliku sličnost s pravopisom u *Institutiones* i u ostalim Kašićevim spisima, a veliku raznorodnost s Mikaljinom normom,¹⁸ to su u izboru mogli teoretski ostati samo Kašić i Komulović. Komulović se, koliko znamo, bavio problemima katekizma a ne gramatike i pravopisa za "narod ilirski",¹⁹ iako je bio autoritet u pitanjima jezika.

---

entstanden sein kann und sicherlich nicht viel später als 1595. Man kann also sagen, daß unsere Handschrift wahrscheinlich um die Mitte bzw. in der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts entstanden ist." Na početku kodeksa stoji naime: "Hieronijmi Chrijsogoni opuscula pro Perillustre Domino Sebastiano suo patrono."

¹⁶Bijaše to točno na dan sv. Jeronima Dalmate (30.9.) 1590. god. Zbog jake bure istoga dana sretno ipak uspješe pristati na Molatu a nakon punih 15 dana i nastaviti plovidbu prema Anconi, kada je naišla veća lada. Tako Kašić s ujakom: "discessit ex patria domo et oppido Italiam versus, numquam amplius in illam rediturus..." Miroslav Vanić, "Autobiografija Bartola Kašića", *Grada za povijest književnosti hrvatske*, knj. 15, JAZU Zagreb 1940, str. 1-144, ovdje str. 17.

¹⁷Za O je već H. D. Pohl, n. dj., str. 61 naveo: "Das von mir angeforderte paläographische Gutachten des Bodleian Library weist das Papier der Handschrift auf Grund von Wasserzeichen und dgl. dem Zeitraum von ca. 1590-1640 zu. Es handelt sich um ein Papier, das in Rom und Süditalien im fraglichen Zeitraum verwendet wurde." Za D sam (isp. n. dj., str. 20) u prvom ispitivanju vodenih znakova mogla s određenom sigurnošću pretpostaviti da je papir kao i tip kodeksa bitno renesansni. Sada pak Ivan Mustać (isp. B. Kašić, *Rječnik...*, str. 435-436) drži vjerojatnim da je papir izrađen između 1587. i 1599. god. i to u Rimu. Naravno da je D mogao biti pisan i kasnije. Za P je već Cronia (n. dj., str. 120 sl.) primijetio: "In quanto alla data o all'epoca di composizione del nostro manoscritto, le sue caratteristiche grafiche - non più paleografiche, chè in quest' epoca la paleografia è ormai esautorata - ci portano alla fine del Cinquecento. Alcuni suoi grafemi, come il p, la h o il d, sono ancora essenzialmente cinquecenteschi e trovano riscontro anche in documenti della metà del secolo. I suoi grafemi invece per le sibilanti sono evidentemente più recenti. Di tipo più recente è anche la struttura calligrafica del testo italiano e slavo, mentre arcaizzante resta la scrittura latina con il solito sistema delle abbreviature alla fine della parola o delle legature per que, per e per le nasali in mezzo e in fine di parola. Tradizionale pure il sistema delle filigrane - del resto usate scarsamente - che arieggianno le figure di foglie, di corone o di montagne ricorrenti già in codici dei secoli quattordicesimo e quindicesimo. Si tratta quindi di codice sostanzialmente rinascimentale, il cui autore può essere vissuto anche nel secolo XVII, ma porta seco ancora vivi i segni della scuola cinquecentesca. Communque, come si vedrà poi, prima del 1595 (anno dell'edizione del 'Dictionarium' del Veranzio) esso non è stato composto." Važno je dakle da u sva tri slučaja možemo tvrditi da se Kašić kao možebitni autor ne može isključiti, dočim starost papira ne može biti i dokaz njegova autorstva.

¹⁸Isp. Josip Jernej, "Povijest talijanskih gramatika na hrvatskom ili srpskom jeziku od 1649. do 1900.", *Rad JAZU*, knj. 388 (1981), str. 131-236, posebice str. 141-147; V. Putanec, "Prijedlozi Jakova Mikalje za reformu grafije u hrvatskoj latinici", *Hrvatski dijalektološki zbornik*, 7 (1985/1), str. 199-212; posebno pak J. Micalja, *Blago*.

¹⁹Nema nikakve sumnje da je Aleksandar Komulović (1548?-1608) mogao od 1599. pa nadalje izvršiti određeni utjecaj na Bartola Kašića. Njegov *Navch charstjanschi chratach* (Rim 1603) ima u grafiji dosta sličnosti s O, prvenstveno pisanje g za glas j. Međutim, on upotrebljava, ako uopće, onda jedan naglasni znak, pisanje glasa k (stalno ch), š (uglavnom sc, što u O još nije razvijeno), zatim uporaba u i v, razne manje razlike ga isključuju kao autora oxfordskog rječnika. Uostalom, sam Kašić je 1599. god. dobio nalog da sastavi *Institutiones*, vjerojatno ne bez Komulovićeve utjecaja. Njegovo je značenje, prema tome, bilo više na području jezične politike i to u odlučujućim godinama od 1599. do njegove smrti 1608. god. Sam Bartol Kašić ga u jednom pismu (isp. E. v.

No, zato je Bartol Kašić već pri stupanju u isusovački red 15. kolovoza 1595. god. posjedovao u Rimu jedan rječnik.²⁰ Osim toga Kašić se čitava svog života veoma zauzeto bavio problemima hrvatske gramatike i pravopisa, pa tako 1634. god. traži od kongregacije između ostaloga i potporu za izradu rječnika "ilirskoga" jezika.²¹

Sva tri rječnika su pri izboru riječi u velikoj ovisnosti o V. P zapravo i jest obrnuti V pri čemu hrvatska natuknica dolazi na prvo mjesto a slijede talijanska i latinska objašnjenja. O i D su također dobrim dijelom ovisni o V, međutim, oni imaju i određen broj riječi koje nema V. Upravo je ova neovisna leksika od posebnog značenja jer se jednim dijelom u D i O poklapa: više od 80 posebnih

---

Er d m a n n - P a n d ž i ć, n. dj., str. 30) od 20. listopada 1610. god. naziva "buon P. Comuleo". Točno je njegovu ulogu opisao Vjekoslav Štefanić, "Bellarmino-Komulovićev Kršćanski nauk", *Vrela i prinosi*, 8 (1938), str. 1-50, ovdje str. 11: "Komulović je već u svom nauku od 1582. pisao što, ma da mu je inače tu jezik vrlo arhaičan. On je već onda pristaša štokavštine odnosno općenitijega jezika, jer je već onda poznao prostranost štokavštine. Kako je bio u službi kardinala *Julija Santorija* i poznat u *Bosni* i u *Rimu* već prije toga svoga prvog djela, imao je prilike da upozna različite dijalekte, a osobito raširenost štokavštine. Kasnije je to poznavanje proširio na svojim apostolskim vizitacijama i misijama po Balkanu. I kad se nakon mnogih putovanja vraća koncem g. 1598. u Rim i smiruje 1599. ulaskom u isusovački red u Rimu, imao je još više mogućnosti da radi u krugu onih ljudi koji su tražili taj opći jezik za južne Slavene, a to su bili sam papa *Klement VIII.* i isusovački general o. *Klaudije Aquaviva*. A generalu *Aquavivi* je već g. 1582. (dakle kad je *Grgur XIII.* bio odlučio da štampa hrvatske vjerske knjige) predao *Dubrovčanin Marin Temperica* jednu spomenicu o jedinstvenom slavenskom ("sclavona") jeziku koji da se govori po cijelom Balkanu, u kojoj ističe potrebu da se napiše gramatika i rječnik toga jezika koji bi poslužili u budućem kolegiju što bi se imao osnovati u *Dubrovniku*. Međutim je stvar polako sazrijevala, i istom na kraju g. 1598., daje *Aquaviva* mladom *B. Kašiću* zadaću da piše gramatiku općega hrvatskog jezika za potrebe ilirske akademije, dakle, jamačno ne slučajnom koincidencom, kad je Komulović došao opet u *Rim*. Tada je negdje oživotvorena i Ilirska akademija u isusovačkom kolegiju u Rimu, kojoj je možda također Komulović kumovao. On je njezin član, odnosno učitelj hrvatskog jezika barem od 1602. do 1604. (dakle upravo kad je preveo *Bellarminov* katekizam). A vrlo je vjerojatno da je mladom B. Kašiću on sugerirao karakter jezika u gramatici hrvatskog jezika, što ju je bio počeo pisati g. 1600., a izdao istom g. 1604. po nalogu generala *Aquavive* pod naslovom *Institutionum linguae Illyricae libri duo*. To je tim vjerojatnije, što Kašić nije do tada imao prilike da nauči štokavski. Svakako, jezik Kašićeve gramatike i Komulovićeva *Nauka* je sličan, a to je čakavština sa štokavskom patinom."

²⁰Archivum Romanum S. J., Rom. vol. 172, f. 5 r: "un libretto di frasi". Osim rječnika posjedovao je neke spise i cipele (na nogama je vjerojatno imao sandale). Isp. E. v. Er d m a n n - P a n d ž i ć, n. dj., str. 65. Isto tako u jednom pismu generalu reda ("soli") od 17. srpnja 1625. god. braneći svoj jezični koncept - to je morao činiti čitava života - piše: "Scrivo dunque in quel linguaggio, che da trenta e più anni ho procurato con molta fatica imparare non per soli Ragusei, ma per aiuto spirituale di tutti i nazionali" (istaknuće moje); M. V a n i n o, n. dj., str. 126. To znači da se je Kašić pitanjem jezika bavio barem od 1595. god., a vjerojatno i ranije.

²¹Archivio di Propaganda, Scritture originali riferite nelle congregazioni generali, vol. 394, f. 217 r (isp. također E. v. Er d m a n n - P a n d ž i ć, n. dj., str. 32 i 66; M. V a n i n o, "Bartola Kašića 'Ritual Rimski'. Kulturno historijske bilješke", *Vrela i prinosi*, 11 (1940), str. 101): "Diu più che si assegni un scrittore per aiuto del sudetto P. Cassio, già sessagenario, per scrivere la translatione illirica del Rituale Romano et il Dittionario da farsi nell'istessa lingua." Svakako da on tu ima u vidu obimniji posao zašto traži i pisara, stoga je i razumljivo da ne spominje svoje prijašnje pokušaje. O zahtjevu bijaše odlučeno 31. srpnja 1634. god.: "Il rituale è necessarissimo; però si potrà dir al presente che proponga lo scrittore, che si farà dall'agente il patto de quello che se li dovrà dare." (isto, f. 225 v). *Ritual* je objavljen 1640. god. a rječnik je uskoro započeo *Jakov Mikalja*, Kašićev subrat i suradnik (1630-1633) iz dubrovačkog kolegija. To bi značilo da je Kašić inicirao i Mikaljin rječnik.

riječi oxfordskog rukopisa su i posebne riječi dubrovačkog!²² Manji dio te leksike nalazimo i u *Institutiones* a veći u Mikaljinu *Blagu jezika slovinskoga*.²³

Sva tri rječnika je sastavio odnosno redigirao rođeni čakavac koji je ustogovorio talijanskim jezikom mletačke provenijencije²⁴ a poznavao je dobro i latinski jezik.

Rukopis svih triju rječnika je humanistička minuskula, dakle škola 16. st., s izrazitim sličnostima pri formiranju paleografskih skraćenica u talijanskom, latinskom (rutinski i često) te hrvatskom jeziku (rjeđe, obično *m/n* suprascriptum).²⁵ Način oblikovanja i povezivanja svih slova, alternativna rješenja za pojedina slova, osobitosti pri pisanju talijanskih i hrvatskih riječi daju naslutiti istoga pisca iako rukopis sam po sebi - posebno u Kašićevu slučaju²⁶ - nikada ne može biti i dokaz da je zaista Kašić pisac određenog spisa. Ovdje nabrajamo samo neke posebitosti ovih rukopisa.²⁷ Kod velikih slova *BDPR* nalazimo tako alternativne i podudarne oblike u sva tri rječnika kao i u drugim sigurnim Kašićevim autografima. Kod malih slova isto tako, *dhlprz* se slažu i u alternativnim oblicima. Posebnu pozornost zaslužuju malo dvostruko slovo *ss* te malo i veliko *u/V-v/V*. Dvostruko *ss* upotrebljava pisac sva tri rječnika kao dva mala *ss* u normalnom obliku. Međutim, kasniji umeci u *D* kao i kasniji Kašićevi spisi imaju uvijek kombinaciju s oštrim *s/v*²⁸ što je tipografski došlo do izražaja već u *Institutiones*, ali taj oblik Kašić uopće ne nabrāja kada govori o slovima. To pak znači da i vremenski sva tri rukopisa, ako bi Kašić bio autor, moraju padati u njegovu raniju dob. Kod slova *u/V* nalazimo jedinstvenu indiciju pri određivanju datiranja barem za *D*, ali indirektno i za *P* i *O*. U *P* i *O* naime nalazimo još uvijek, po talijanskom uzoru koji preuzima i *V*, dvofunkcionalnost grafema *u/V*. U *D*, kao i u *Institutiones*, Kašić već razlikuje, i to ne samo kao minuskule, između *u/v* i *V/v*,²⁹ a to samo u hrvatskim leksemima. U *D* tako Kašić etablira i poslije uvijek primjenjuje razliku *u/v*,³⁰ dočim u majuskuli on kasnije ne uspijeva zadržati razlučivanje *V/v*, nego stalno piše *V* za *U* i *V*. Ova indicija dubrovački rječnik dovodi u tijesnu vezu - i vremenski - s *Institutiones*, ali i s druga dva rječnika pošto Kašić u *D* još uvijek lako pogriješi pa u hrvatskim riječima ponekad piše *u* umjesto *v*. Isto tako u *D* uvodi Kašić oblik *æ* za *e* kao nastavak u genitivu ženskog roda, što je njegova karakteristika u svim kasnijim spisima.

²²Isp. dolje.

²³Isp. D. G a b r i ć - B a g a r i ć, "Jezična...", str. 27. Znanstveno izdanje ovoga rukopisa treba naravno to tek verificirati.

²⁴A. C r o n i a je držao mogućim (*n. dj.*, str. 126) da je *P* sastavio kakav ugledni Mlečanin iz Dalmacije. Da ga je sastavio neki Hrvat nema, međutim, nikakve sumnje, a to se vidi po nehotičnim pogreškama. Tako, između ostaloga, sastavljač (*P*) često zamijeni finalno *-n* u *-m*, ali ponekad i obratno. Ovu pojavu međutim ne poznaje mletački dijalekt talijanskog jezika: isp. M a t e H r a s t e, "O prijelazu glasa *-n* u *-m* (*-n < -m*)", *Filologija*, 6 (1970), str. 69-75, posebno str. 75. O svemu dalje dolje.

²⁵Podudaranja su očita, a za *P* isp. bilj. 17 (Cronia).

²⁶Kašiću su često pomagali pisari, posebice pri prijevodu Biblije, a on je sam redigirao tuđa djela.

²⁷Isp. E. v. E r d m a n n - P a n d ž i ć, *n. dj.*, str. 23-41.

²⁸I zbog toga je list iz Rima koji je u svom izdanju priredio Vladimir H o r v a t i to pod naslovom *Konverzacijski priručnik* (1595) zacijelo nekoliko godina mladi, a vjerojatno je iz istoga vremena kao i pjesma iz *O*. Osim toga nije jasno kako jedan list može biti "libretto", a da o neobjašnjenim ortografskim razlikama prema *D* i ne govorimo. O tome naniže.

²⁹U svom izdanju Horvat pogrešno modernizira majuskulu u *U* i *V*.

³⁰Ovo pak - osim nehotičnih pogrešaka - samo u hrvatskome jeziku, dočim u talijanskome on ostaje vjeran dvofunkcionalnosti slova *u*.

Pri prosudbi rukopisâ moramo svakako uzeti u obzir vrijeme nastanka,³¹ jezik i svrhu pisanoga,³² povezivanje leksema³³ te - posebno značajno - format papira.³⁴ Kasniji umeci mogu također biti, kao i precrtane riječi,³⁵ veoma značajni. Pa ipak, iako veoma značajne, sve vanjske indicije zajedno - uključujući, naravno, i rukopis - ne mogu biti dostatan razlog da bismo sa sigurnošću mogli ustvrditi kako je Bartol Kašić pisac ova tri rječnika. Kada bismo bili i posvema sigurni da je to Kašićev rukopis, ne bismo mogli biti sigurni da je on sam to sastavio kao vlastito djelo, isto kao što posvema različit rukopis ne mora automatski značiti da djelo nije Kašićevo. Mnogo pouzdanije rezultate mogu dati samo unutarnje (jezične) indicije.

³¹Veoma važno radi utvrđivanja određenih posebitosti u razvoju načina pisanja, pri čemu se onda dađu objasniti pravilnosti i razlike ako se pojavljuju u više spisa.

³²U talijanskom i latinskom upotrebljava Kašić veoma često paleografske skraćenice jer je to čitaocima bilo razumljivo, dočim u hrvatskome on to po pravilu izbjegava - mnogi to ne bi mogli čitati, posebno oni kojima hrvatski jezik nije bio materinski. Uspoređujući tako neka talijanska pisma s hrvatskim tekstovima Bartola Kašića možemo vrlo lako zaključiti da su to različiti rukopisi, a zapravo se radi o pogrešci zbog ovog fenomena. Kada usto imamo na umu da su neki rukopisi (primjerice sl. 2, 3, 5, 8) bili zgotovljeni za tisak, a drugi pisani razvučeno i brzo kao privatne zabilješke (sl. 4, 6) ili pak ne posvema redigirani (sl. 1, 7) opasnost od pogrešnog zaključivanja je veoma velika.

³³P je povezao lekseme s crtama i točkama, O samo na početku crtama a ponekad i točkicama, dočim u D imamo ponekad točkice ili, kao i u O, nedostaje oboje. I ta pojava pokazuje odredenu zajedničku crtu kod sva tri rukopisa. Zato je bezuvjetno nužno pregledati integralne rukopise prije nego što možemo davati pouzdanije prosudbe.

³⁴Tako je širina kodeksa P samo 10 cm i na tom prostoru nalazimo tri riječi u redu, dočim O donosi samo jednu jedinu riječ na mnogo širem papiru. D opet ima 18,5 cm na raspolaganju za dvije riječi. Ova pojava, naravno, uvjetuje različite "slike" rukopisa.

³⁵Precrtane riječi u D daju naslutiti da pisac ima predložak s kojeg preuzima riječi, i to upravo po abecednom redu. Ne radi se, dakle, o pogreškama u redosljedu nego o izboru riječi. Pri tome se logički nameće pitanje da li je taj predložak mogao biti P. U svakom slučaju, međutim, D je morao imati jedan predložak "Vrančićeva" rječnika u kojemu su hrvatske riječi bile složene po abecedi.

1 . Tridivak . Cognome
 Triducera l'istom uera
 Trigazici Tassar à gusto
 Trigin. ind. Trigin
 . Triginobirekt . Adultero

2 Vmriti — . morie — . mori. occulta
 umukal — . nervo. roro — . nervus
 uruk — . ripote — . nepos
 unutaroyi. — . interiore — . int^o. intestine
 unetra. unetri. dextra. — . intro. intus

3 Často idde vicha zora
 Iz sunčanich slijetih dvora.
 Iz plimne spu' porlora.
 Iz sjeem stvariem kizost vtrati.
 K'vam ja' s'jodok s'gor's'nebesa
 Sad' naviestnik ad cudeta.

4 Ah lieproge Vierge bose
 Kad te mlada dno radogin
 Ada mile grik valchosa
 Nite fragin nite cugin
 Ah lieproge Vierge bose

5 Bit'chie' u' sfeme priplenema,
 Prizamerna, s'fetu' mila,
 A nam Nizgriem priplivena:
 Vcivoyte gledayeechi;
 Mirno sfakka s'lisayeechi.

6 Dobardis priateglin.
 Sobia rock Blatte.
 Dobar veer priateglie
 Dubrava.

7 Drotas Minusanti^{ti}

Drot, a. n. Teu

Drot, a. n. . Compagn

Droti a, o. S'alo. scordo
 Drotoglin Nidlin arka.
 Drotors, a. n. . Compagn

8 voda — . aqua — . aqua
 uodan — . aquos — . aquosus
 uodan. nenvel. — . lichopris — . lichops
 uodizhy — . quida — . dextra
 uoditi — . quidare — . ducere
 uodriche — . aquedille — . bora
 uodopya — . bevil' aqua — . ablutimus

1. Hrvatske dijelove ova tri rječnika možemo samo djelomice isporučiti. Razlog tomu leži u činjenici da se P strogo drži Vrančičevih grafijskih uzusa te, zapravo, samo okreće hrvatsku natuknicu na prvo mjesto.³⁶ Ipak, daču se primijetiti neke hotimične i neke nehotimične izmjene naspram V. Hotimična promjena je sigurno uporaba dijakritičkog znaka (iznad slova 's) u velikom broju riječi, često tamo gdje kod V stoji *sz*. Moglo bi se pretpostaviti da ovdje sastavljač pokušava ispraviti nehotimičnu pogrešku koju je učinio prije (pišući *s* umjesto *sz*) pa tim znakom želi ponovno uspostaviti abecedni red. Ovo bi svakako moglo biti vjerojatno ako je P, kao što to pretpostavlja Cronia, bio pripremljen za tisak. Inače nemamo objašnjenje za ovu pojavu, premda se može primijetiti da P ponekad upotrebljava i naglasni znak (gravis) tamo gdje je geminacija vokala kod V; V: *Gruub, Guuſt, Klaasz, Kooosz, P: grùb (D: Grúb), gùsst (D: Gúst), klàss (D: Klás)*. Bit će, dakle, da u P imamo samo jedan naglasni znak (´) gravis i to na jednosložnim riječima kao što to ponekad ima i V. Za drugi znak nismo u stanju prosuditi da li se radi o akutu (˘) kao naglasnom znaku za prvi slog (što je malo vjerojatno) ili pak o dijakritičkom znaku nejasne funkcije.

Druge, nehotimične, promjene naspram V daču se svakako objasniti materinskim govorom rođenog čakavca. Česta zamjena dentala [d] i [t] te velara [h], [k] i [g] govori zapravo o određenoj glasovnoj nesigurnosti, i u talijanskom dijelu, koju ima pisac, što je tipično za čakavca, pogotovo za onoga koji nije uvježban u pisanju. Ovu pojavu susrećemo i u O ali i, posebno, zamjenu finalnoga *-m* u *-n*, a ponekad i obratno: V - *Dom, Izabran, Ne-ſtram, Pocsinyem, Taydan*; P: *don, izabram/n, nessran, pochinyen (!), taydam*. Tu specifičnost susrećemo i kasnije kod Kašića³⁷ ali, isto kao i zamjenu dentala i velara, mnogo rjeđe. Ovi primjeri pokazuju i sličnost s O, koji poznaje iste zamjene. Međutim, što se tiče hrvatskoga dijela od P, drugih relevantnih opažaja nemamo.³⁸

2. Mnogo više materijala imamo ako hoćemo isporučiti O i D. O je naime već mnogo neovisniji o V, a D je zapravo etablirao vlastiti izbor leksike i grafije. Tako D ima više stotina riječi kojih nema u V,³⁹ a samim time ni u P. Od tih pak neovisnih riječi imamo ih barem 80 već u oxfordskom rječniku, isto tako kao nove naspram V (!). To su dakle sljedeće riječi (D-O): *Bòs - Boòs, Boxastvò - Boxastuo (V: Boxanstvo), Cto/scto - cà alit stò, Cùti - cuti, Çuit - Cuít (V: Czviyt, K [=Institutiones]: Çvit), Dán - Dán (K: Dán, V: Daan), Devétoc - Deueto, Diák - Diàk, Dilovàti - Dillouati, Dòbro - dobró, Dovèsti - Douesti, Dubokò - Dubokò, Gdigòdir - Gdigod, Gliubglien - gliubglienù (acc.f.), Gliúdi - gliudi (K: Gliúdi),*

³⁶A. Cronia, *n. dj.*, str. 126: "Per quanto riguarda il lessico slavo dei nostri due testi (sc. Vrančič e Perugia) come se è già detto, l'identità linguistica è assoluta e non rivela nessuna differenza. Differenze casuali o casuali si notano invece nella trascrizione delle voci slave. La nota più caratteristica e, potremmo dire, originale del nostro manoscritto è l'uso di un segno diacritico - un accento acuto - per la *s* sibilante... Ma, stranamente, l'uso ne è limitato al solo principio di parola (p. es. 'sassak, 'seztra) e provoca nuova confusione fra sibilanti e palatali... Nel manoscritto inoltre si nota una maggiore scorrettezza nella trascrizione delle consonanti sorde e sonore specialmente fra le dentali e le velari e stridono forme, quali *golobrat, nezklad*..."

³⁷D. Gabrić - Bagarić, *Jezik...*, str. 74: "Sporadično se javlja čakavska promjena *m* u *n*, u svega nekoliko primjera (*žudin, mojon, san*), što je iskliznuće u pravcu materne čakavštine. Inače krajnje *m* ostaje bez promjene."

³⁸Iz razloga stroge ovisnosti o V.

³⁹Isp. bilj. 23.

Izpoviditi - Izpoviditi, Izpovist - Izpouid, Iztumàciti - Iztumaciti, Kàrànye - Karanije, Karçati - Karzati, Kòkot - kokot, Konòba - Konoba, Kotòr - Cottor gràd, Kozlicch - Kozlich, Kriti - Kriti, Locchika - Logchikà, mahnit - mahnit, Mìr - Mijr ('Muro'), (D: Mìr - O: Mìr 'pace'), Misal - Misáal, Mùna - Munà, Nacìgnen - nacìgnèn, Nacìniti - Nacìniti, Neizmìrni - Neizmìran, Obitànye - Obìt, Obìtil (robba) - Obìtil ('famiglia'), Obsluxiti - Obsluxiti, Obùcchi - Obuchise, Ohòlost - Oholost, Oni - Oni (K: onf), Opoyiti - Opiti, Pijsccaç - Pisac, Pitanye - Pitanije, Prilican - Prilicam, Primalitye - Primalitie, Podati - Podati, Poghinuti - Poghinuti, Poyiti - poiti, Pravedno - Prauednó, Prohoditi - prohoditi, Promignen - Promig[n]èn, Pròscal - Prosal, Psicch - Psich, Rúsula - rusulà, Smutiti - Smutiti, Stacun - stacùn, Svarha - suàrh, Svìla - suila, Svitliti - Suitliti, Scchiuzati - Schiucati, Sùliça - Sulicà, Tamniça - Tamnizà, Tarciti - Tarcati, Tescko - Teskò, Tovar - Touar, Trud - Trùd, Vditi - Vditi, Vgristi - Vgristi, Umitise - Vmiti, Vpasti - Vpasti, Vtaxen - Vtasèn, Vvriditi - Vuriditi, Vvridyenyè - Vuridgenije, Vzeti - uzeti, Vànka - Vanká, Varxen - Varsen, Vàs, sfà, sfè - uas, suè, Vira - Virá, Vlastelin - Vlastelin, Vrag - Vràg, Xi(vo) - xiuo, Xmul - Smul, Jaoh - Jaóh, Yex - Gees, Jurè - Giurè, Zvidz - Zuizd.

Pojava tih 80 riječi u oba rukopisa ne može biti slučajnost. Mnogo je vjerojatnije da je D imao O kao predložak, tim prije što i *Institutiones* imaju neke od tih riječi. Kotor je pak jedan od inače samo tri toponima (uz Carigrad i Cipar) u O, a ovdje ima i specifikaciju ("grad"), što je inače običaj ne samo u O nego je redovita pojava i u D, posebno u talijanskim objašnjenjima, što opet govori o svrsi i usporedivosti ovih rječnika.

3. Grafija u O i D je posebno zanimljiva. Dva su pitanja ovdje dominantna:

a) Koju poziciju između V i *Institutiones* u grafijskom smislu zauzimaju O i D?

b) Mogu li se ova dva rječnika i grafijski pripisati istomu autoru, resp. dade li se potvrditi leksička ovisnost?

Da bismo mogli odgovoriti na ova pitanja moramo ukratko ispitati i sravniti posebice pisanje "kritičnih" fonema i fonemskih grupa.⁴⁰

[c]

O = c (c, z): *Vdarac* 'udarac', *Prasac* 'prasac', *studenaz* 'studenac', *Meduidiza* 'medvidica', *cuasti* 'cvasti', *Cvit* 'cvit'. C je najčešći oblik, rjede c, a veoma rijetko z.

D = ç (c, z): *Griziça* 'grizica', *Çiv* 'civ', *Çriqva* 'crikva', *Opatica* 'opatica', *Ovca* 'ovca', *ozat/Ocat* 'ocat'; kao i O ali su c i z mnogo rjeđa pojava nego u O.

K = ç, ali apsolutno iznimno c i z: *Bogorodic* 'bogorodice', *Çriqva* 'crikva', *Çvit* 'cvit'.

[č]

O = c, rijetko c: *Kgliuc* 'kčluč', *Ocito* 'očito', *Pocetak* 'početak', *kouac* 'kovač'.

D = c: *Oççe* 'očče', *Ocit* 'očit', *Obicay* 'običaj'.

K = c: *Cesto* 'često', *Clan* 'član', *cuddo* 'čudo'.

[ć]

O = ch na koncu riječi, inače *chi*. Nepalatalizirani oblici imaju *tij*: *Kozlich* 'kozlič', *Izmlachien* 'izmlaćen', *Maknutije* 'maknuće'.

⁴⁰Osim moje rasprave (n. dj.) za grafiju isp. (n. dj.) Gabrić-Bagarić, Vončina, Pohl, Katičić.

D = *-ch, -cch*, na svršetku riječi, inače *chi, cchi, ty* kao i kod V kada osnovni oblik riječi završava na *-r*: *Braticch* 'bratić', *Molecchi* 'moleći', *Naschiesarçe* 'Našćesarce', *Odmechiatise* 'odmećati se', *Macchieha* 'maćeha', *nasityen* 'nasićen', *posvetyen* 'posvećen', *Lupexchina* 'lupežćina', kasnije popravljeno kao *Lupexcchina*.

K = *cch, chi, cchi, ty*: *obnocch* 'obnoć', *opcchina* 'općina', *recchichiu* 'rećiću', *tya* 'ća'.

D i K su posvema identični. Isti način pisanja postoji i u O, s tom razlikom da O ne poznaje udruživanje *cc*. Zanimljivo je, međutim, da i D ponekad pogriješi i umjesto dva *cc* piše jedno, što je onda tek kasnije popravljeno: primjerice *Lupexcchina*.

[d] praslavenski *dj

O = *g [j]* prema čakavskom izgovoru [j]; *dij/dg* analognim poravnanjem, tamo gdje osnova završava na *-d*:⁴¹ *Hodijenge, Sledijengè*.

D = *y*, ali *dy* kada osnova završava na *-d*: *uvridyen, yedinorodyen*.

K = *y*, opet *dy* analognim poravnanjem: *blidyť, kradyáh, sladyť, slidyen, vodyáh*.

To će reći da se rukopisi služe istim, resp. analognim grafemima za praslavensko *dj.⁴² Razlika je uvjetovana jedino pisanjem glasa [j]. U O odgovara, barem optički, *ij* slovu *y* u D i K.

[j]

O = *g, gi, i, ij, Ø*: *Giaraz* 'jarac', *Gelijn* 'jelin', *Neufanije* 'neufanje', *Ijurô* 'jutro'.

D = *y, Ø*: *yednak*. Međutim u D nalazimo često uputu na *g* za [j], primjerice (sl. 1): *Prigim Vedi Priyim*.

K = kao i D. I u kasnijim Kašićevim spisima se ponekad nade *g* umjesto *y* u vrijednosti [j]:⁴³ inače *yestè* 'jeste', *Yunák* 'junak'.

[k]

O = *k, c, ch* (*h* se umeće kao i kod *gh* da se izbjegne pogrešno čitanje). Za razliku od Komulovića kod O dominira *k*: *Kozlich* 'kozlič', *Cosuglia* 'košućla', *Polacho* 'polako'.

D i K = *k, ch*: *Krátko* 'kratko', *Káram vel Charam* 'karam', *chamen* 'kamen', *Kcchi* 'kći'.

Praktički je *k* redoviti način pisanja, ali ipak nalazimo i alternativna rješenja iz O.

[lj]

O = *-gl* na svršetku riječi, *gli* pred samoglasnicima. Uz to dolazi *lg* i *lij* za [lj], uvjetovano, naravno, pisanjem glasa [j]: *Neprijategl* 'neprijatelj', *Kgliuc* 'kļuć', *Pristolge* 'pristolje'.

K i D = također *-gl*, odnosno *gli*, nejetovani oblik je *ly*: *Kascagl* 'kašal', *Gliudi* 'ludi', *gliubav* 'lubav', *Kragl* 'kral'.

⁴¹P o h l (*n. dj.*) čita u O *dij* i, analogno, *tij* za /ć/. U oba slučaja je često moguće pročitati i *y*. Cisto optički je ovdje velika sličnost između *ij* i "y (s dvije točkice).

⁴²Isp. D. G a b r i ć - B a g a r i ć, "Jezična...", str. 11. Autorica vidi u pisanju *dy* za [d] jedinu stvarnu razliku između D i K. Međutim, lako se dađe potvrditi da u analognim slučajevima i u K piše *dy*.

⁴³Isp. D. G a b r i ć - B a g a r i ć, *Jezičn...*, str. 31. To znači da je Kašić svakako prije pisao i *g* za [j] budući da to čini nehotice.

[ń]

O, D, K = *Kogn* 'kofi', *Magnkange* 'mañkanje', *Kgñiga* 'kniga', *Gognah* 'gorfah'. Osim toga, analogno prema [lj], O ima *ng/ni* za [nj], dočim D i K imaju *ny*.

[r]

O, D, K = *ar*: primjerice *varh*. Rijetko - opet u sva tri slučaja - nalazimo *er: terst*.

[š]

O = *s*: *Cosuglia* 'košula'. *S* je u O dakle dvofunkcionalno.

D i K = *sc*: *Scirok* 'širok', *scétam* 'šetam'. Međutim, kod D nademo ponekad pisanje *s* za [š] (isp. sl. 7) gdje je kasnije umetnuto *c*: *drus[c]tvo* 'društvo'. Da je Kašić prije pisao dvofunkcionalno *s* za [s] i [š], jasno je vidljivo i na jednom listu iz Rima, gdje stalno imamo *s* za [s] i [š].⁴⁴

[u/v], [kv]

O = *u/V* za oba fonema: *Criquiza* 'crikvica', *Quasina* 'kvasina'.

D = *u/V* za [u-U], *v/V* za [v-V]. D ponekad ima *u* za [v] u minuskuli,⁴⁵ što jasno govori da je prije pisao *u* za [v]:⁴⁶ *Quasina* 'kvasina', *Quas* 'kvas'.

K = *u/v*, *V/V*: *Qvas* 'kvas'. Put razvoja pisanja je i ovdje jasan.

[z]

O = *z*, ponekad *s*: *Koza* 'koza', *Suatti* 'zvati'.

D i K = *z*: *Gàziti*, *gizdàvo*.

Dakle, upotrebljava se isto rješenje.

[ž]

O = *x*, ponekad *s* ili *z*: *Xalouatise* 'žalovati se', *Zexin* 'žežin'.

Isto kao u P u O možemo - optički - pisanje slova *x* pročitati kao kombinaciju od *sc*.

D i K = *x*: *xiviti* 'živiti', *xivòt*, 'život'. Način pisanja je i ovdje praktički jedinstven.

Praslavenske grupe **stj*, *zdj* su u O isključivo u čakavskim oblicima *šč*, *žj*, a u D i K, osim toga, i *š*.

Praslavenski **s* i **z* također su čakavski (*a*).

Sva tri uspoređena djela su ikavska, no imamo i nekoliko ekavskih refleksa jata, upravo u onim grupama koje su s ekavskim refleksom i u ostalim Kašićevim djelima: *seno*, *peteh*, *venac*, *celov*.

Praslavensko **vb-* je redovito postalo *u-*, ali u nekoliko slučajeva i *va-*: *vapiti*, *vazam*, *vazeti*.

⁴⁴Isp. B. K a š i ć, *Rječnik...*, str. 427-431. I ovdje je Horvat modernizirao pisanje, ali se na kopiji dobro vidi da Kašić piše *s* za [s] i [š].

⁴⁵Isp. isto. Horvat transkribira uvijek *v* iako je očividno da je napisano *u*. Vjerojatno on nije mogao objasniti ove razlike. Tako se nekoliko pojedinosti već poklapa iz O i lista iz Rima (isp. bilj. 28).

⁴⁶Isp. bilj. 29.

fonemi	grafemi				druga Kašićeva djela
	V/P	O	D	K (<i>Inst.</i>)	
[a]	a	a	a	a	
[b]	b	b	b	b	
[c]	cz,z	c(c/z)	ç(c/z*)	ç	ç(c/z)
[č]	cs	c(ç)	c	c	
[ć]	ch,chy,ty	chi/ch (tij*)	(c)chi cch(ty*)	c(chi) cch(ty*)	
[d]	d	d	d	d	
[đ]	dy	dij/dg*	dy*	dy*	
[e]	e	e	e	e	
[f]	f	f	f	f	
[g]	g	g(gh)	g(gh)	g(gh)	
[h]	h	h(ch)	h	h	
[i]	i/y	i	i	i	
[j]	y/gi/gy	g(gi/ij/i)	y(g*)	y	y(g/i/j)
[k]	k	k(c/ch)	k(ch)	k(ch)	
[l]	l	l	l	l	
[çl]	ly,gly	gl(i)/lg*	gl(i)	gl(i)	
[m]	m	m	m	m	
[n]	n	n	n	n	
[ˈn]	ny	gn (ng/nij*)	gn	gn	
[o]	o	o	o	o	
[p]	p	p	p	p	
[kv]		qu	qv(qu*)	qv	
[r]	r	r	r	r	
[s]	z/ß	s	s	s	
[š]	/s	s	sc	sc	
[t]	t	t	t	t	
[u]	V/u	V/u	V/u	V/u	
[v]	V/u	V/u(f)	ʋ/v(f/u*)	ʋ/v(f)	V/v(u*)
[z]	z	z(s)	z	z	
[ž]	x/s	x(s/z)	x	x	

Važno je za grafeme sa zvjezdicom (*) spomenuti sljedeće: u D je *c/z* za [c] kao i *g* za [j] i *u* za [v] izuzetna pojava. To posebice vrijedi za *g* i *u*. Ovaj iznimni način pisanja nalazimo i u kasnijim Kašićevim spisima. Nadalje, bez obzira na to da li *dy/ty* u D i K te analogno *dij/tij* u O čitamo jotovano ili ne, u sva tri slučaja imamo ista, odnosno analogna rješenja. Osim toga, zbog razlika u pisanju možemo u O jasno razlikovati jotovane i nejotovane oblike: [i] i [ij], te [ń] i [nj]. U O je kvačica (cedille) okrenuta na desno, što ima i Ivan Bandulavić, ali i Kašić u nekim dijelovima prijevoda *Biblije*.

U načelu možemo, dakle, ustvrditi sljedeće: razvoj grafije koji možemo razabrati iz rasprave i tablice pokazuje jasniju tendenciju udaljevanja od V i približavanja k *Institutiones*. D pritom ima praktički istu grafiju kao i gramatika. Iznimna i sporadična grafijska rješenja u D za glasove [c], [j] i [v], koja bi mogla

predstavljati jedinu razliku prema K, nalazimo isto tako iznimno u kasnijim Kašićevim spisima. U isto vrijeme, međutim, svi izuzeci povezuju D s O, a to znači da D tako u grafijskom smislu povezuje O, K i kasnije Kašićeve spine.

Položaj rukopisa O sužava se, dakle, u određenom smislu na međuprostor između V/P s jedne strane te D/K s druge. U V nalazimo nekoliko grafijskih rješenja po mađarskom uzoru, primjerice: *cz* za [c], *cs* [č], *sz* za [s], *dy* za [d]. Od svih tih u D i K nalazimo jedino rješenje *dy*, odnosno *y*, a u O čak ni to. To znači da u O ne možemo primijetiti utjecaj V-grafije, možda jedino u alternativnim oblicima pisanja za [š], [ž] i [ń], iako je leksička ovisnost sasvim dominantna. Mnogo lakše dade se, naspram tome, grafija iz O isporučiti s onom iz D i K: [c], [č], [g], [i], [k], [ń] i [s], dočim fonemi [ć], [h], [l], [kv], [v] i [z] ne mogu biti relevantni pri prosudbi položaja O između V i D/K. Grafija O-rukopisa ide, dakle, jasno u pravcu dubrovačkog rukopisa i *Institutiones*, ali možemo isto tako uočiti sličnost s grafijom Šime Budinića⁴⁷ i apostolskog poklisara Aleksandra Komulovića,⁴⁸ čije je spine mladi Kašić sigurno poznavao.

Nalazi o grafiji iz D opravdavaju tvrdnju da je ova grafija kao i ona iz *Institutiones* jedna te ista, što spomenuti izuzeci, zbog njihova pojavljivanja u kasnijim Kašićevim spisima, samo još osnažuju. Čak što više, niti jedan hrvatski pisac ni prije ni poslije Kašića⁴⁹ nema takvu grafijsku identičnost s D kao što to imaju *Institutiones*.

Grafijski nalazi oxfordskog rukopisa dozvoljavaju da s velikom vjerojatnošću pretpostavimo istoga autora kao i kod D, ovo posebice stoga što se najčešći oblici iz O očividno etabliraju kao jedini u D i K. Utjecaj, reklo bi se kombinirani, Šime Budinića i Aleksandra Komulovića u O samo je dodatna indicija da je autor i ovoga rukopisa stvarno Bartol Kašić.

4. U, O i D je novije jotovanje uglavnom neizvršeno. Tako je Pohl⁵⁰ za O utvrdio samo nekoliko primjera s izvršenim jotovanjem: *chia* 'ča', *Dosaschie* 'došašće', *Golubgle* 'golublje', *Odbitchie* 'odbitće', *Veseglie* 'veseļe', *Vodokarschie* 'vodokaršće'.

Gabrić-Bagarić iz te činjenice u D zaključuje o bitnoj karakteristici istoga.⁵¹ Ni u *Institutiones* nije drukčije; malo je primjera s izvršenim jotovanjem (ponekad paralelno s nejotovanim oblicima): *Gliúbglien* - *gliúbglièna* 'ľublen - ľublena'; *tchia* - *tyà* 'tča - tja'; *Maschiah* 'maščah'; *mogliu* 'moľu'; *trachiah* 'traćah'; *Zéglie* 'zeļe' i mujacijom *pròkglieto* 'prokľeto'.

⁴⁷Isp. D. G a b r i ć - B a g a r i ć, *Jezik...*, str. 30 (tabela).

⁴⁸V. Š t e f a n i ć, *n. dj.*, str. 10, Komulovićev pravopis opisuje ovako: "Pravopis, koji je uglavnom talijanski, bilježi glasove ovako: c=ç (redovito), c (rjede); č=c (redovito); č=chi (redovno) ili cch (ispred -i); g=g (redovno) ili gh (ispred -i ili -e), h=h; j=y (redovito) ili g ili prazno (iza i); k=ch; lj=gl ili gli (ispred vokala, osim pred i); nj=gn, a gn=gn; vok r=ar; s=s, ss, f, ff (bez pravilnosti); š=sc ili fc (češće), sf, f ili ff ili s; sc=fch, scch ili schi; u=v i obrnuto; z=z (redovno), f (rjede); ž=x, f (rjede). Grupa sv redovno se piše sf (sfet i sl.)". Komulović je inače bio u jednoj misiji u Moskvi. Isp. Ivan G o l u b, *Slavenstvo Jurja Križanića*, JAZU, Zagreb 1983, str. 13.

⁴⁹Isp. između ostaloga tablice kod D. G a b r i ć - B a g a r i ć, *Jezik...*, str. 28-32; Milan M o g u š /Josp V o n č i n a, "Latinica kod Hrvata", *Radovi Zavoda za slavensku filologiju*, 11 (1969), str. 61-81.

⁵⁰H. D. P o h l, *n. dj.*, str. 72.

⁵¹D. G a b r i ć - B a g a r i ć, "Jezična...", str. 16: "Novije jotovanje se ograničeno javlja: kopćle, trne, zećle, grabćle. Primjera sa neizvršenim novijim jotovanjem ima veoma mnogo, tako da se odsustvo ovog jotovanja može uzeti kao karakteristika jezika rječnika: šetnje, odvitovanje, neufaañe, propetje, bitje, pošastje, zdravlje, veselje, pristolje, milosrdje, tretji, d'vjji, ladja, krstjaniñ, rodjaci."

Općenito je izostanak drugoga jotovanja karakteristika Kašićevih spisa kao i čakavskih dijalekata otoka Paga.⁵²

5. Veoma zanimljiva je usporedba naglasaka, odnosno udvostručivanja samoglasnika i suglasnika. U O je udvostručivanje samoglasnika rijetko, dočim ga D i K posvema izbjegavaju. Čak i P, iako se strogo drži V, gdje je udvostručivanje samoglasnika relativno često kao oblik dugog naglasaka, ispusti ponekad jedan samoglasnik i stavi naglasak.⁵³ Isto tako su dvostruki suglasnici u O još, u usporedbi s V, rijetko prisutni, a K i D ovu pojavu poznaju rijetko ili samo u funkciji izbjegavanja pogrešnog čitanja a manje kratkog naglasaka.

Osim udvostručivanja grafema, koji nas ovdje manje zanimaju, O poznaje dva naglasna znaka: gravis i akut (´, ˘) premda nije jasno koji od njih i kada koju vrijednost ima.⁵⁴ Osim ova dva znaka D i K, ali i Kašićeva kasnija djela, poznaju još cirkumfleks (ˆ). Kvaliteta Kašićevih naglasaka, međutim, još uvijek nije poblizje određena.⁵⁵ Odlučujuće je pitanje pri tome da li Kašić primjenjuje dvo- ili troakcenatski sustav. Zbog tri znaka lako se može govoriti o troakcenatskom sustavu gdje bismo dakle mogli razlučivati: kratki silazni (˘), dugi silazni (ˆ) i čakavski akut (~). Neweklowsky ipak polazi od dvije naglasne vrijednosti⁵⁶ dok Katičić nema konačnog suda o tome.⁵⁷

Držim da sada poblizje možemo utvrditi Kašićevu akcentuaciju, ili, točnije rečeno, barem onu koju je Kašić primjenjivao u početnoj fazi, i to na sljedeći način: ako zanemarimo različito označavanje (akut i cirkumfleks) i pretpostavimo samo dugi naglasak, u oba slučaja dolazimo do sljedećih primjera (D-K): *Grád - Grâd, Hvâr - Hvâr, Bóg - Bóg, Mráv - Mráv*. Drugim riječima, moramo pretpostaviti - primjeri se daju lako proširiti - da Kašić izvorno poznaje samo dva naglasaka (dugi i kratki - kratki znak je uvijek gravis) i to bez intonacijske oporbe. U tom smislu možemo lako objasniti dva akcentna znaka u O a tri u D i K.

U sva tri slučaja imamo još jednu specifičnost koja može mnogo reći o autorstvu ovih rječnika, a to su dva naglasaka u jednoj riječi. O tome je Kašić u *Institutiones* pisao ovako: "Animadvertendum est autem in eadã dictione duos a nobis accentus nonnunquam poni, interdum vero ne unum quidem" (str. 16). Bez daljnjeg objašnjenja ne možemo lako utvrditi zašto on tako postupa. Međutim, lako je ustvrditi da Kašić ponekad upotrebljava dva naglasaka u istoj riječi, ne samo u D i K gdje ima tri načina pisanja naglasaka, nego i u O gdje su zabilježena samo dva znaka:

O: *Ráuninà, Daséuò, Kògninà, Muúká, úitró, Mistódarsgnák, Poòdné, Zlàrà, Oúciçà, Oúzá, Plúchiá, Sràbglìu, Diústuó, Suekárú.*

K: *Cetìri, Dívóm, gliúblièna, kupòváh, tátà, yáo, vriménà, dàváh, smiyáh.*

D: *Bezprístànka, Cèstìti, Dilovàti, Dìtè, Doscástýé, Ggnízdò, Glàvà, Grèdà, Mólba, Gliúbàv.*

⁵²Isp. D. G a b r i ć - B a g a r i ć, *Jezik...*, str. 59 sl.

⁵³Isp. gore.

⁵⁴H. D. P o h l, *n. dj.*, str. 66: "Ferner sei ausdrücklich vermerkt, daß nur - wenn überhaupt - der Sitz des Akzentes, nicht aber seine Qualität eruiert werden kann."

⁵⁵Isp. G. N e w e k l o w s k y, *n. dj.*, R. K a t i ć i ć, *n. dj.*, str. 26 sl.

⁵⁶Isp. G. N e w e k l o w s k y, *n. dj.*

⁵⁷R. K a t i ć i ć, *n. dj.*, str. 34: "Pravilnosti što se tu ocrtavaju čine pretpostavku da je Kašić stavljao akut i cirkumfleks ne razlikujući naglaske sasvim nevjerojatnom. S druge strane ta pravilnost otežava interpretaciju tih Kašićevih znakova jer je smjena dugosilaznog i zavinitog naglasaka u jednoj imeničkoj paradigmi u ovom obliku nepoznata čakavskoj akcentuaciji."

U sva tri slučaja možemo, dakle, opaziti da je često naglašena i prednaglasna dužina, posebno onda kada čakavski naglasak pada na otvorenu ultimiu. Ova koincidencija je od iznimne važnosti jer je u spornom vremenu, koliko je meni poznato, jedini Kašić⁵⁸ koji ima dva naglasaka u jednoj riječi:

Općenito je ova akcentuacija u O najstarija - P ju jedva poznaje - i tipično čakavska, ako je, naravno, uopće ima. U D i K se isto tako može primijetiti da je autor veoma konzervativan, ali on ipak upotrebljava i naprijed povučeni, mladi naglasak. Čak što više, mogli bismo na osnovi naglasaka tvrditi da je D još uvijek konzervativniji od K, primjerice zbog sljedećih naglasakâ (D-K): *Divà - Díva, Dusà - Dúsa, Glàvâ-Gláva*.

Primjeri koji bi mogli potvrditi suprotno u svakom su slučaju rjedi.⁵⁹ Mogli bismo stoga s određenom sigurnošću tvrditi da D jedva može biti mladi od K, to će reći ne mladi od 1604. god.

Usprkos, dakle, različitom označavanju naglasakâ u O naspram D i K, držim da je Kašić u D i K kao i u O upotrebljavao samo dva naglasaka: dugi i kratki.⁶⁰ Razlika je u tome što je za dugi naglasak upotrebljavao stalno dva znaka, barem od D i K pa nadalje, akut i cirkumfleks, za kratki gravis, dočim u O možemo razlučiti samo naglašena mjesta. Pri tome su naglasci u O izvorno čakavski, a D i K pokazuju razvoj i k mladoj akcentuaciji, što, naravno, neizravno može pomoći pri utvrđivanju vremena nastanka - posebice od O i D. Ovakav način akcentuacije - dugi, kratki i prednaglasna dužina - imamo i danas na otoku Pagu: "The dialects under discussion all show distinctive length in the stressed and first pretonic syllable. In the other syllables length is not distinctive and the vowels are phonetically short. There is no phonological pitch opposition".⁶¹

---

⁵⁸Kasnije pod Kašićevim utjecajem stoji i Della Bella, a to se ne odnosi samo na tri znaka nego i na promiscue uporabu akuta i cirkumfleksa. Ovu pojavu kod Della Belle dobro je opisala Annelise F r i e d r i c h s, *Das Akzentsystem bei Della Bella - dargestellt am Beispiel der Masculina. Ein Beitrag zur serbokroatischen Dialektologie*, (=Biblioteca Slavonica, 13), Amsterdam 1973. Ona međutim ne upućuje na možebitni Kašićev utjecaj. C. A. v a n d e n B e r k, *Y a-t-il un substrat čakavien dans le dialecte de Dubrovnik?*, The Hague 1959, također je dosta prostora posvetio čakavskom naglasku kod Della Belle i pitanju kako je to možda bio izvorni dubrovački naglasak. Kašićev ili Mikaljin (također samo dugi i kratki naglasak) utjecaj ni on ne spominje. No, već površnim pregledom možemo ustanoviti kongruenciju u naglasku mnogih riječi iz D i kod Mikalje!

⁵⁹*Gospòdstvo - gospodstvò, Gliùbàv - gliubàv*. Nije međutim sigurno koliko je riječi u D naglašeno tek naknadno.

⁶⁰U mojoj raspravi (*n. dj.*) nije mogla biti uzeta u obzir i akcentuacija Kašićeva lista iz Rima koji je nedavno objavio V. Horvat (isp. B. K a š i ć, *Rječnik...*, str. 427-431). Sada pak imamo paralelu za način akcentuacije u O, a to su ista dva znaka (gravis i akut), ali čak i dva naglasaka u jednoj riječi: *zástò, Ierèbò, Velèti'jsi*. Preko lista iz Rima imamo tako *dotatne i izravne potvrde* za Kašićeva autorstvo oxfordskog rječnika. Kašić je, naime, uistinu u početku - vrijeme isprobavanja - pisao 1) dvofunkcionalno u [u/v] i s [s/š], 2) dva naglasna znaka bez uvijek jasne vrijednosti [´, ˘] ali 3) i dva naglasaka u jednoj riječi. Osim toga on je u listu iz Rima 4) ponekad udruživao suglasnike (prethodi kratki naglasak): *Imne, Iuanne*, ali 5) i samoglasnike, posebice *ii*, (dugi naglasak): *Sijn, mij*. Sve navedeno nalazimo i u O, ali je čak i u D - usprkos postojanju dva znaka za dugi naglasak - *mij* napisano kao i u listu iz Rima. Praktički to znači da sada imamo Kašićeve dodatne izvore za *sve posebitosti* oxfordskog rukopisa. Isto tako je pokušaj pretjerane ijekavizacije na listu iz Rima poput one pjesme iz O jasna indicija za afinitet dvaju izvora. Tako, dakle, novi izvori samo potvrđuju zaključke iz moje navedene rasprave. Isp. bilj. 28, 29, 44 i 45.

⁶¹H. P. H o u t z a g e r s, "On the Phonology of the Čakavian Dialects spoken on the Island of Pag", *Dutch Studies in South Slavic and Balcan Linguistics* (Studies in Slavic and General Linguistics, 10), Amsterdam 1987, str. 65-90, ovdje str. 67.

b) Talijanski dio

I. Sva tri rječnika barem su jednim dijelom rječnici talijanskog jezika. To znači da je za ispitivanje autorstva - analogno usporedbi hrvatske leksike - nužno sravniti i talijansku leksiku ta tri rječnika. Tu smo nešto bolje sreće što se tiče rječnika iz Perugie. Dok je u hrvatskom dijelu sastavljač P-rječnika pokušavao sasvim točno prenijeti lekseme - načinio je tako samo relativno malo nehotimičnih pogrešaka - u talijanskom dijelu mu podlijeću brojne izmjene koje nam potvrđuju njegovu dijalektološku provenijenciju. Osim toga, ovu je leksiku već ispitao Talijan i filolog Arturo Cronia i došao do sigurne spoznaje da bi sastavljač morao izvorno govoriti mletačkim dijalektom,⁶² premda se ovaj trudio da V "očisti" od pogrešaka.⁶³ Pri tom, međutim, čini druge pogreške koje su posebno indikativne za utvrđivanje izvornog dijalekta ovoga pisca.⁶⁴

Opazaji Artura Cronie postaju nam posebno zanimljivi ako ih sučelimo nalazima o talijanskoj leksici iz oxfordskog rukopisa.⁶⁵ On naime pokazuje istu - mletačku - dijalektološku posebitost koja se, zbog mnogo slobodnijeg pristupa leksici, daje detaljnije ispitati nego li je to slučaj u P. Ingeborg Wackerle polazi od odgovarajućih opazaja za O.⁶⁶

⁶²A. Cronia, n. dj., str. 126: "... anche il lessico italiano, grondante di arcaismi, di venezianismi e di idiotismi, che fanno pensare ad un veneziano illustre di Dalmazia." Isp. bilj. 24.

⁶³A. Cronia, n. dj., str. 126: "In quanto al lessico italiano, nel manoscritto trapela la tendenza a correggere o 'purificare' il testo del Veranzio, sia nella forma dei vocaboli, sia nella loro ortografia in particolare. Così invece dei suoi arcaismi o idiotismi *cithara*, *dishonoratamente*, *litterato*, *laudare*, *multiitudine*, *caldara*, *favro*, *legnarolo*, *zolfo*, ecc. appaiono altrettanti *cetra*, *disonoratamente*, *letterato*, *lodare*, *moltitudine*, *caldaia*, *fabbro*, *legnaiuolo*, *zoppo*... Altri esempi: *admonire*, *bilanza*, *brazzo*, *coro*, *debile*, *desimparare*, *desperare*, *despiacere*, *devorare*, *diffidenza*, *dolfino*, *furiare*, *giendine*, *giovene*, *indivinare*, *infidele*, *lido*, *mesura*, *ordenare*, *pargamena*, *postporre*, *rasoro*, *rondola*, *schena*, *sconjurare*, *solicito*, *spata*, *suplimento*, *tanaglia*, *tragetto*, *veneno*, ecc. sostituiti da *ammonire*, *bilancia*, *braccio*, *cuoio*, *debole*, *disimparare*, *desperare*, *dispiacere*, *divorare*, *diffidenza*, *delfino*, *infuriare*, *lendine*, *giovene*, *indovinare*, *infedele*, *lido*, *misura*, *ordinare*, *pargamena*, *posporre*, *rasoio*, *rondine*, *schiena*, *scongiurare*, *sollecito*, *spada*, *supplemento*, *tenaglia*, *traghetto*, *veleno*. Similmente tutti i *batimento*, *brancho*, *capone*, *colera*, *giro*, *grunire*, *longezza*, *saccheggiatore*, *vitiella*, ecc. del Veranzio vengono corretti in *batimento*, *branco*, *capone*, *collera*, *ghiro*, *grugnire*, *lunghezza*, *saccheggiatore*, *vitella*."

⁶⁴Isto: "Ma il manoscritto vacilla spesso nella sua opera di 'epurazione' e non solo non evita le improprietà, gli arcaismi e gli idiotismi del Veranzio, ma ne commette degli altri: *corrompere* - *corrumpere*, detto *grosso* (palacz) - *dedo grosso*, *gagliardo* - *gaiardo*, *larice* - *larese*, *squadra* - *squara*, *vesica* - *vesiga*, *votare* - *svodare*, ecc. ... Altri esempi, in cui sempre la prima voce è quella del Veranzio: *altrimenti* - *altramente*, *biso* - *bisello*, *camera* - *camara*, *catenazzo* - *cadenazzo*, *catino* - *cadino*, *dispensiere* - *dispensiero*, *fasiano* - *fasano*, *folica* - *folega*, *lucanica* - *lujanega*, *matregna* - *madregna*, *orata* - *orzata*, *orzada*, *pece* - *pegola*, *ribelle* - *ribello*, *soffocare* - *soffogare*, *sparico* - *sparse*, *vascello* - *vassello*, ecc. ... Specialmente l'ortografia lo tradisce... Così: *abbracciamento*, *aparechiare*, *arrichire*, *batesimo*, *beletto*, *braggia*, *distrugere*, *dopiare*, *elegere*, *faticha*, *leticello*, *mamella*, *passeggiare*, *passere*, *proffuito*, *souteratore*, *vilaggio*, ecc. per le forme corrette del Veranzio."

⁶⁵Isp. H. D. P o h l, n. dj., str. 100-106. Talijansku leksiku je u ovom izdanju istražila Ingeborg Wackerle.

⁶⁶"Die Schreibung zeigt gewisse Inkonsequenzen und wirkt oft etwas unsicher. *u* steht für den Vokal *u* und den Konsonanten *v*. *V* steht für *U* und *V*. Die Schreibung *ti* für *zi* ist relativ konsequent durchgeführt; es finden sich nur wenige Ausnahmen. Häufig begegnet uns etymologische Schreibung des *h*, z.B. *hamo*, *hauere* (jedoch an anderer Stelle *auer*), *hier*, *hoggi* (a.a.St. *oggi*), *honorabile*, *hora*, *huomo*. Daneben kommen auch Fälle phonetischer Schreibung vor, z.B. *erba*, *orto*, *orzo*. Hyperkorrektheit liegt vor in *huovo*

Nadalje, svi opći i posebni opažaji za O dadu se gotovo bez izuzetka prenijeti na talijansku leksiku dubrovačkog rječnika! To pak, drugim riječima, znači da je u sva tri slučaja talijanski dio rječnika sastavljala jedna te ista osoba ili, opreznije rečeno, osoba (ili osobe) koje su talijanski učile u sličnim uvjetima i sa sličnim okolišom, tako da su mnoge sitne pojedinosti talijanskoga jezika savladale na isti način.

Za ilustraciju mi ćemo ovdje preuzeti paradigmu koju je za O već primijenila I. Wackerle, ali ćemo primjere uzeti ne samo iz O nego također iz druga dva rječnika.⁶⁷ Pri tome P, naravno, zbog svoje ovisnosti o V, pruža za neke paradigme ispitivanja manje materijala, ali je i u njemu dijalektološka tendencija sasvim podudarna.

2. Vokalizam

Nenaglašeno *a* ispred *r* je ponekad sačuvano ili pak nenaglašeno *e* pred *r*: *a*: O - *camara, combatare*; P - *camara*; D - već *camera, combatere*. Sačuvano nenaglašeno (prednaglasno) *e*: O - *reuolutione, reffugio*, D - *Redemptore, Rebellare, Relatione*; P - također sačuvano ali, jer tu pojavu imamo i u V, ona ne može biti relevantna.

Nenaglašeno *e* postaje *i*: O - *rimissione, candiliere*; D - *Rimetto, Rimouere*, V - redovna pojava.

Sačuvano nenaglašeno *i*: O - *impietà*; D - *inimititia*.

Nenaglašeno *i* može postati *e*: O - *centura, nemititia*; D - *Nemico*.

Naglašeno *i* > *e*: u sva tri rječnika *padregno*. Isto tako V.

Sačuvano nenaglašeno *o*: O - *ocidere*; D - *occisione*.

O pred *n* + gutural sačuvano: O i D - *longo*.

Nenaglašeno *u* je sačuvano: O - *circundare, sugetto*; D - *agricultura*.

Imenice muškoga roda završavaju često na *-o*, umjesto na *-e*: O - *cadauero, bichiero*; D - *Cadavero, Bicchiero*; P - *arciero, mulatiero*.

Izostaje labijalizacija vokala *e*, *i* > *o* (*u*) pri labijalnim glasovima: O - *dimani, dimanda, ebriao*; D - *dimandare, dimani, ebrio*.

U slobodnom slogu *o* ostaje a izostaje diftong: O - *foco, loco, bono*; D - *Foco, Loco, bono*; P - *logo*. Kod P imamo veoma često zamjenu dentala i velara i u talijanskome jeziku. Ista pojava se ponekad nade i u druga dva rječnika ali veoma rijetko. To bi moglo upućivati na vjerojatnost da je P stariji od O i D.

Sačuvano je i *e*: O - *mele*; D - *mettitore*.

Sporadično nestaju nenaglašeni vokali: O - *nemititia*; D - *nemico*.

Izostaje disimilacija: O - *natare*, D - *natare*.

(s.s.St. *ovo, ova*), *huva*. Sonstige latinisierende Schreibungen: *rispecto, esaminare, expulsa, osservare, et, republica*, u.a. Auffällig ist ferner das starke Schwanken zwischen einfachen und doppelten Konsonanten. Die Unsicherheit im Gebrauch von einfacher bzw. doppelter Konsonanz weist entscheiden nach Norditalien, wo man sich nicht auf die Aussprache stützen kann, da dort Langkonsonanten nur indirekt faßbar sind. Besonders zahlreich sind Fälle von einfacher Konsonanz statt Doppelkonsonanz. Nicht selten kommt in hyperkorrekter Schreibung Doppelkonsonanz statt einfacher Konsonanz vor. Mitunter wird *k* vor *a, o, u* mit *ch* wiedergegeben: z.B. *chualetta, lumacha, barcha, grecho, inchognito, cuchuzze*. Vereinzelt wird *g* vor *a* durch *gh* vertreten: z.B. *botegha* (a.a. St. *botega*), *latughu*. Weitere Einzelfälle: *ch* vor *a* mit palatalem Wert: *chiocha 'chiocchia'*; *g* vor *a* mit palatalem Wert: *piogga 'pioggia'*; *g* vor *e* mit velarem Wert: *largezza 'larghezza'*; *q* für *c*: *quocere*." Isto, str. 100 sl.

⁶⁷Ovdje nam nije nakana iscrpnije obraditi talijansku leksiku, to ionako treba biti obavljeno u znanstvenom izdanju dubrovačkog i perugianskog rukopisa, nego treba pokazati, ako je to moguće, stoji li dijalektološki tip talijanske leksike na putu pretpostavci da je sastavljač jedna osoba.

3. Konsonantizam

pr- > br-: O - brugne, D - Brugna.

gl- > g-: O - giande, D - gianda; P - gianda. I V poznaje ovaj oblik.

Vokalna proteza ispred *s* + suglasnik (*l'istesso*) poznata je u sva tri rječnika ali i kod Kašića općenito.

-ks- > -ss-: O - esse 'esce'; D - acressere 'accrescere'; P - vassello 'vascello', iako je kod V ispravan oblik.

U sva tri rječnika se ponekad zamijeni *-rb-* i *-rv-: serbare (D), moruiglioni (O)*, dočim P zbog iste pojave u V nije relevantan.

-si- > -š-: O - abrusciamento; D - bruciare.

Sva tri čuvaju *-k-: loco*, ali i *-nti-: potentia*, što je bez sumnje latinski uzor. Po ovakvim primjerima se vidi da je pisac i znalac latinskoga jezika, a očito ga je studirao prije nego li talijanski, što za Kašića i stoji.

Isto tako po latinskom uzoru izostaje asimilacija: *omnipotente* imamo u sva tri rječnika iako je kod V već bilo *onnipotente*.

-ndj- > -ns-: pranso (O i D).

Ne samo da ovi primjeri iz vokalizma i konsonantizma pokazuju određenu srodnost u sva tri rječnika nego se i O i D slažu u tendenciji pravljenja prefiksâ, gdje ih talijanski izbjegava, ili ih pak izostavljaju iako su u mnogim primjerima nužni. Isto vrijedi za sufikse, nastavke kod imenica i pridjeva, gdje se često vidi latinski utjecaj, i to podjednako i u O i u D.

Iako P pruža manje materijala od O i D ipak možemo tvrditi da i ovaj rječnik, kao što je to ustvrdio Cronia, spada u isti dijalektološki tip, a već smo ustvrdili da je P morao sastaviti neki Hrvat. To konkretno znači da istraživanje talijanske leksike u sva tri rječnika - znanstvena izdanja dubrovačkog i perugianskog rječnika to moraju iscrpnije obraditi - ne priječe da bi sastavljač mogao biti jedna te ista osoba. U slučaju O i D, dapače, valja od toga i poći.

Z a k l j u č a k

Rasprava o tri anonimna rukopisna rječnika omogućuje dakle sljedeće zaključke:

Vanjske indicije sužavaju krug mogućih sastavljača rječnika, posebno u slučaju perugianskog⁶⁸ i dubrovačkog, prostorno i vremenski na isusovca s konca 16. ili početka 17. st., a koji je bio u nekoj vezi s Dubrovnikom, Rimom i Perugiom. Sve pretpostavke ispunja Bartol Kašić. Isto tako je i oxfordski rukopis barem vremenski i prostorno kompatibilan s možebitnim autorom Kašićem. Rukopis pruža dobre indicije da je u sva tri slučaja moguće pretpostaviti jednoga pisca i da ovaj rukopis iz škole 16. st. pokazuje jake zajedničke osobine s inače sigurnim Kašićevim rukopisima pisanim hrvatskim jezikom.

Jezične indicije ne pružaju uvijek iste čvrste dokaze da je autor Bartol Kašić. Pri tome je dubrovački rukopis sasvim sigurno svojom grafijom pokazao da je to djelo autora *Institutiones*, jer u ono vrijeme moramo isključiti slučajnu podudarnost. Grafijsku jednakost potvrđuju i drugi pravopisni detalji dubrovačkog rukopisa. Oxfordski je rukopis povezan s dubrovačkim posebnim leksikom, što je za ono vrijeme jedinstven slučaj. Leksičku srodnost potvrđuju i pravopisni detalji (grafija, naglasci, talijanski dijalekat) do te mjere da slučajnost i ovaj put mora biti isključena. Razlika naspram D leži kod O jedino u nesigurnosti pri izboru

⁶⁸Svakako je vjerojatno da je P poznavao i Ardelio Della Bella koji je živio i u Perugi (1691-1695). Da je sam Kašić često bio tamo znamo iz njegove *Autobiografije*.

grafije što je kod D kao i kod *Institutiones* uglavnom već prevladano. Grafijski izuzeci kod D i kod kasnijih Kašićevih djela su samo daljnja potvrda povezanosti oxfordskog rukopisa s djelom Bartola Kašića. Rječnik iz Perugie pruža pak manje sigurnih jezičnih indicija da ga je sastavio Bartol Kašić nego što je to slučaj s druga dva rječnika. Pa ipak, tip rukopisa, latinske i talijanske paleografske skraćnice, nehotimične pogreške u hrvatskom i talijanskom dijelu, daju dobre argumente da je autor - sastavljač ista osoba kao i u druga dva rječnika.

Stoga vrijede ove postavke (u našoj matrici ništa ne govori protiv njih a veliko mnoštvo detalja za njih):

1. Bartol Kašić je sastavio i napisao po raznim uzorima rukopisne rječnike iz Perugie (I. 34), Oxforda (Selden Supra 95) - barem rječnički dio - te iz Dubrovnika (194 - 4. dio).

2. Obratom hrvatskog rječničkog blaga iz tzv. "Vrančićeva" rječnika na prvo mjesto u rječniku iz Perugie Bartol Kašić je stvorio pretpostavke za svoj leksikografski rad. U oxfordskom rječniku on isprobava svoja grafijska rješenja koja su u dubrovačkom rječniku već standardizirana. Pri sastavljanju dubrovačkog rječnika Bartol Kašić se služio s druga dva rukopisa a ne izravno "Vrančićevim" rječnikom.

3. Dubrovački rukopis je nastao u svezi s radom na *Institutiones*, najvjerojatnije kad još nije bilo jasno da li prva gramatika hrvatskoga jezika treba izaći na talijanskom ili latinskom jeziku.⁶⁹

4. Rječnik hrvatsko-talijansko-latinski iz Perugie dosad je i najstariji poznati rječnik s hrvatskom natuknicom na prvom mjestu, a slijedi mu rječnik iz Dubrovnika (oko 1595-1603).

5. Utjecaj začetnika - u modernom filologijskom smislu riječi - južnoslavenske filologije, posebice hrvatskoga književnog jezika, Bartola Kašića, ne ograničava se samo na *Institutiones* kao najutjecajniju gramatiku hrvatskoga jezika sve do konca 19. st., nego se proširuje i na izbor leksike, posebice kod Mikalje i Della Belle. Znanstvena izdanja rječnikâ iz Dubrovnika i Perugie te Kašićeva prijevoda Svetoga Pisma trebaju ovu tezu tek verificirati.

6. Bartol Kašić je u Rimu 1634. inicirao i izradbu prvoga obimnijeg rječnika hrvatskoga jezika, *Blaga jezika slovinskoga* Jakova Mikalje (1649-1651).

E x k u r s

Već smo spomenuli da je Bartol Kašić 15. kolovoza 1595. god. imao neki rječnik pri ruci. To će reći da to najvjerojatnije nije bio onaj rječnik koji danas pripisujemo Faustu Vrančiću (potpisan je 25. kolovoza iste godine). Čak da je to i bio Vrančićev rječnik, morao je Kašić do njega veoma brzo doći - uz pretpostavku da je bio tiskan prije nego što stoji u predgovoru. Drugim riječima, ako je kod Kašića bio Vrančićev rječnik, s tim izdanjem su imali veze isusovci u Collegiumu Romanumu. U tom kolegiju su svakako bili ljudi koji su dobro poznavali sve jezike Vrančićeva rječnika. Ali po posveti Vrančićeva rječnika isusovcu Carilliu moramo i inače pretpostaviti da su isusovci imali veze barem s tiskom mletačkoga rječnika. Kad k tome pridodamo na početku izraženu tvrdnju da Faust Vrančić nije - barem ne sam - sklopio rječnike svih pet jezika, pa kad k tome dodamo i pretpostavku da se Vrančićevo ime ne bez razloga izostavlja s naslova - druga njegova djela imaju uvijek ime u naslovu - onda je stvarno na

⁶⁹Isp. E. v. E r d m a n n - P a n d ž i ć, n. dj., str. 66 sl.

mjestu pitanje: Koji su ljudi zapravo sastavili "Vrančićev" rječnik? Koji su redigirali hrvatsko-latinski dio Lodereckerova sedmojezičnog rječnika?

Vremenski i grafijski imamo potvrdu da je Bartol Kašić u to vrijeme pisao po uzoru na "Vrančićev" rječnik. Imamo neizravnu potvrdu da su isusovci imali nekoga udjela u nastanku mletačkoga izdanja iz 1595. god. Koji pak isusovci, ostaje nejasno. Po mom sudu ne bi bilo nikakvo iznenađenje ako bi tzv. "Vrančićev" rječnik bio u rukopisu poznat - ili preuređen - upravo u Collegiumu Romanumu, to tim prije što moramo pretpostaviti da je u svojoj osnovi rječnik, ili dio rječnika, nastao najkasnije 1590. god. Ipak, i ako bi Faust Vrančić u cijelosti bio sastavio *Rječnik pet najuglednijih europskih jezika*, taj rječnik je mogao izvršiti *samo neizravni utjecaj* na hrvatsku leksikografiju. *Izravno* pak za hrvatsku leksikografiju mnogo su značajniji bili dubrovački i perugijski rječnik Bartola Kašića ili hrvatsko-latinski dio iz rječnika u redakciji Petra Lodereckera, koji je obradila nama nepoznata osoba, ili pak sva tri spomenuta rječnika.

Valjat će, dakle, Bartola Kašića ubuduće *izravno* i *višestruko* povezivati s počecima hrvatske leksikografije, kao i s počecima znanstvenog istraživanja hrvatskoga jezika uopće. Ova pak spoznaja može biti općenito prihvaćena tek onda kad se podastru znanstvena izdanja njegovih rječnika, gramatike, prijevoda *Biblije* i drugih mnogobrojnih i vrijednih djela.

Između ostaloga time bi izgubila na značenju jedna stara i neugodno ozbiljna pjesmica Jerolima Kavanjina iz 17. st.,⁷⁰ koju ovdje - *mutatis mutandis* - ipak smijem navesti:

Bartuo Kašić naš Pažanin
Rimski obrati običajnik.

.....

Ti isti otac narodu ojde (ostavi)
odliš Kempis tomačenja,
sveta pjesma, ko ne dojde
vik na svitlo; nemarenja
tako naša dari gube
naših ljudih, ki nas ljube.

---

⁷⁰Isp. Marijan S t o j k o v i ć, "Bartuo Kašić D. I. Pažanin", *Rad JAZU* 220 (1919), str. 170-263, ovdje str. 171.

Elisabeth von Erdmann-Pandžić: THREE DICTIONARIES BY BARTOL KAŠIĆ-
A NEW VIEW OF THE BEGINNING OF CROATIAN LEXICOGRAPHY

S u m m a r y

Up to the present it was held that the first dictionary of Croatian was compiled by F. Vrančić (Varantius) and published in Venice (*Dictionarium quinque nobilissimarum Europae linguarum, latinae, italicae, germanicae, dalmati(c)ae*, Venetiis 1595), and that the dictionary was the basis for subsequent dictionaries of Croatian. The author demonstrates that this was not so. Vrančić certainly did not compile his dictionary alone; his name does not appear in the title, and it is dedicated to A. Carillo, the provincial of the Austrian Jesuits. At the same time (in 1595 and subsequent years) Bartol Kašić compiled three dictionaries, which remained in manuscript form, before the publication of his *Institutiones linguae illyricae*, Romae 1604, the first grammar of the Croatian language. While the Croatian-Italian dictionary (Minorite Library, Dubrovnik, Ms 194, part 4) was since the beginning of 20th century supposed to have been compiled by the Jesuit Bartol Kašić, the Italian-Croatian dictionary (Bodleian Library, Oxford, Ms Selden Supra 95) and the Croatian-Italian-Latin dictionary (Biblioteca Comunale Augusta, Perugia, Ms I.-34) were never linked to Bartol Kašić.

The author supplements the arguments presented in her book *Drei anonyme Wörterbücher der kroatischen Sprache* (Bamberg 1990) where she proved by means of orthographic and orthoepic comparison of these manuscripts that their author was Bartol Kašić.

Thus Kašić was not only the author of the first grammar of Croatian but also of the first dictionaries (the manuscripts from Perugia and Dubrovnik). The author has also shown that Kašić had initiated and influenced the production of the first large dictionary of Croatian, compiled and published by Kašić's associate from the Jesuit Collegium Ragusinum Jakov Mikalja (*Blago jezika slovinskoga*, Loreto 1649-51). In imitation of Kašić, Mikalja chose the štokavian jekavian (Bosnian) dialect for his dictionary, the dialect which later became standard. Thus the importance of Bartol Kašić for Croatian lexicography is exceptionally great: his dictionaries were certainly much more important than the *Dictionarium*, and we are not sure that perhaps some Jesuits did not play part in its making.

Dubrovnik, XII. st.